

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.51 (477)

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

CIVIL LIABILITY AS A TYPE OF LEGAL LIABILITY

**Івашенко В.В., студентка 3 курсу
міжнародно-правового факультету**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню одного з актуальних питань цивільного права – інституту цивільно-правової відповідальності. Основними питаннями, на яких зосереджено увагу в дослідженні, є з'ясування правової природи й аналіз змісту цивільно-правової відповідальності, окреслення характерних особливостей, розмежування понять «відповідальність», «обов'язок», «санкція», виявлення сутності та призначення цивільно-правової відповідальності, спираючись на позиції вчених. У статті проаналізовано таку специфіку підстав для виникнення цивільно-правової відповідальності, як склад правопорушення, звернено увагу на наявність низки проблем у практичній реалізації норм щодо підстав цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: цивільне право, цивільно-правова відповідальність, підстава цивільно-правової відповідальності, склад цивільного правопорушення.

Статья посвящена исследованию одного из актуальных вопросов гражданского права – института гражданской ответственности. Основными вопросами, на которых сосредоточено внимание в исследовании, является выяснение правовой природы и анализ содержания гражданско-правовой ответственности, выявление ее сущности и назначения, опираясь на позиции ученых, определение ее характерных признаков. В статье проанализирована такая специфика оснований возникновения гражданско-правовой ответственности, как состав правонарушения, обращено внимание на наличие ряда проблем в практической реализации норм об основаниях гражданско-правовой ответственности.

Ключевые слова: гражданское право, гражданско-правовая ответственность, основание гражданско-правовой ответственности, состав гражданского правонарушения.

The purpose of this article is the analysis of one of the most current issues of civil law that is civil responsibility. The existence of law is impossible without civil responsibility since the law is not only a set of established rules of conduct but also an en-forced system of such rules. Therefore, the institution of civil legal responsibility is important since it makes possible to restore justice.

The author of this article focuses on the study of the concept of civil responsibility and its characteristic features. Based on the analysis of judicial practice concludes particular attraction to particular forms of liability. In this article the author defined the essence of the liability, all located its characteristics, considered the nature of responsibility.

General issues of legal liability were often the focus of scholars and lawyers, however, despite thorough investigation, have not lost the irrelevance. The presence of ambiguity and polisemantichist interpretations of the concept of civil liability compounded his lack of legal definition, and definitions of related concepts – “civilian legal”, “civil fault” – which operate on jurisprudence and jurisprudence. The main controversial issue that is very acute as to practitioners and to scholars, is the problem of determining the grounds for civil liability and an excuse for its attraction to her.

The article analyzes such specifics of the grounds of civil liability as the composition of the offense. The opinion on the expediency of application in the legal relations explored in the design of the composition of the civil law offense is expressed. It has been established that legal facts are grounds for civil liability. On the basis of the study, it was concluded that the characteristics of a civil law offense include such conditions as arm, unlawfulness, causal connection between unlawful actions and consequences, harmful consequences and blame, which in their totality form the composition of a civil offense.

So, based on certain controversial issues, see the relevance of the chosen theme.

The material of the article can be used in university lectures and textbooks in Civil law.

Key words: civil law, civil liability, grounds of civil liability, civil law offense, composition of civil law offense.

Одним із засобів забезпечення законності та порядку від будь-яких посягань є юридична відповідальність за порушення визначених законом меж допустимої поведінки. У широкому (філософському) значенні поняття відповідальності трактується як ставлення особи до суспільства й держави, до інших осіб з погляду виконання ними певних вимог, усвідомлення й правильного розуміння громадянином своїх обов'язків стосовно суспільства, держави й інших осіб. Юридична відповідальність може виявлятися в різних формах, але завжди полягає у впливі на правопорушника. Оскільки предметом цивільного права є майнові відносини, то і цивільно-правова відповідальність повинна відповідати регульованим суспільним правовідносинам. У цьому і полягає особливість цивільно-правової відповідальності, яка є самостійним видом юридичної відповідальності.

Метою статті є з'ясування правової природи й аналіз змісту цивільно-правової відповідальності, окреслення її характерних особливостей, виявлення її сутності та призначення, спираючись на позиції вчених, аналіз такої специфіки підстав для виникнення цивільно-правової відповідальності, як склад правопорушення, акцентування уваги на наявності низки проблем у практичній реалізації норм щодо підстав для цивільно-правової відповідальності.

Питання щодо цивільно-правової відповідальності не залишилися поза увагою науковців. Дослідженню цього питання в юридичній літературі приділяли увагу такі вчені, як: О. Красавчиков, С. Алексєєв, Н. Малєїн, О. Іоффе, Є. Харитонов, О. Церковна, І. Канзафарова, В. Грібанов, М. Агарков, Г. Беякова, Д. Боброва, В. Вітрянський та ін. Проте з урахуванням стрімкого розвитку сучасного сус-

пільства і появи значної кількості проблемних аспектів щодо відшкодування збитків питання цивільно-правової відповідальності зберігають свою актуальність і потребують постійного дослідження.

Поняття цивільно-правової відповідальності вперше спробував розробити в 1940 р. М. Агарков. Розглядаючи співвідношення категорій боргу (обов'язки) та відповідальності в цивільно-правових зобов'язаннях, М. Агарков писав, що належне виконання боржником зобов'язання є його обов'язком. У разі порушення цього обов'язку боржник примушується до виконання свого обов'язку або до відшкодування збитків, тобто настає відповідальність. Звідси М. Агарков робить висновок, що «борг та відповідальність є не різними і незалежними один від одного елементами зобов'язання, а лише двома аспектами тих же відносин, <...> таким чином, те, що ми зазвичай називаємо словами «обов'язок» і «відповідальність за зобов'язанням», є в цілому нічим іншим, як обов'язком боржника в зобов'язальних правовідносинах» [1, с. 44].

С. Братусь розвинув ідею М. Агаркова і стверджував, що юридична відповідальність – це те ж саме, що і в зобов'язанні обов'язок, але виконується не добровільно, а державним примусом. С. Братусь підкреслює, що «юридична відповідальність – це не сам по собі акт примусу, а опосередковане ним виконання обов'язку. Це її виконання в стані примусу». Юридична відповідальність забезпечує виконання зобов'язання (боргу). «Відповідальність – це вже виконуваний під примусом обов'язок» [2, с. 103].

І. Самошенко і М. Фарукшин стверджують, що юридична відповідальність – це «державний примус до виконання вимог <...> права, які містять осуд діянь правопорушника державою і суспільством». Автори особливо підкреслюють зовнішній щодо правопорушника характер відповідальності, яка «покладається в разі правопорушення незалежно від волі і бажання правопорушника» [3, с. 44].

О. Іоффе і М. Шаргородський належать до більшості авторів, які вважають, що правова відповідальність пов'язана із застосуванням заходів державно-примусового впливу, які є реакцією на правопорушення. «Юридична відповідальність – насамперед санкція за правопорушення, наслідок, передбачений нормою права на випадок її недотримання. Ця санкція виражається в застосуванні заходів примусу до правопорушника. Інакше кажучи, відповідальність – захід примусу до дотримання норм права, що застосовується органами держави до тих осіб, які ці норми порушують» [4, с. 314].

Тому, як бачимо, у науковій літературі ведуться дискусії про співвідношення категорій «обов'язок», «відповідальність» та «санкція». Відповідно до словника В. Даля, відповідальність – це «обов'язок відповідати за щось, повинність поруки за щось, обов'язок надати в чомусь звіт» [5, с. 142]. В Оксфордському тлумачному словнику англійської мови «відповідальність» має значення «бути відповідальним, зробити що-небудь без чужої підказки або наказу, обов'язок відповідати за щось» [6, с. 455]. Отже, поняття відповідальності пов'язане з виконанням обов'язків, боргу. Однак цей взаємозв'язок не може бути підставою для їх отождолення в разі примусового виконання обов'язку, в основі якого лежить мета – реальне виконання зобов'язання. Цивільна відповідальність як умова, визначена в договірних зобов'язаннях, є засобом спонукання, стимулювання боржника добровільно виконати свій обов'язок. Якщо порівняти відповідальність як умову договірної зобов'язання й примусове здійснення добровільно невиконаного обов'язку, то останнє виступає як мета, відповідальність – як засіб. Виступаючи у різних правових явищах, вони не можуть збігатися в одне правове явище – відповідальність [7, с. 5–6]. Отже, простежується неоднозначність думок щодо категорій відповідальності й обов'язку.

Санкція – це частина правової норми, яка вказує на наслідки, що настають у результаті реалізації диспозиції норми. За словами В.О. Тархова, «цивільно-правові санкції – це ті заходи, якими держава підкріплює (санкціонує) цивільні права й обов'язки, надає їм юридичного характеру» [8, с. 62]. На жаль, Цивільний кодекс (далі – ЦК) України не розкриває терміна «санкція», хоча іноді використовує цю категорію. Виходячи з положень ЦК, законодавець у деяких випадках визначає санкцію як додатковий вид покарання за правопорушення. Але бажано все-таки на законодавчому рівні визначити категорії «відповідальність», «санкція».

У даний час загальновизнано, що відповідальність є одним зі способів захисту цивільних прав. У ст. 16 ЦК України такі заходи відповідальності, як примусове виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків та інші способи компенсації майнової шкоди, компенсація моральної (немайнової) шкоди віднесено до числа способів захисту цивільних прав. Насправді, якщо юридична відповідальність – це реакція на неправомірну поведінку, що порушує права й інтереси інших осіб, то її застосування стає одним зі способів захисту. Причому за допомогою юридичної відповідальності відбувається захист не тільки вже порушених прав та інтересів, а й ще не порушених: саме існування інституту юридичної відповідальності незалежно від настання підстави для її застосування вже є станом захищеності.

Цивільно-правовій відповідальності властиві такі специфічні особливості:

- 1) спрямованість на майнову сферу правопорушника, вона не зачіпає його особистого статусу, отже, цивільно-правовій відповідальності властивий майновий характер;
- 2) відсутність публічно-правового характеру: це відповідальність рівних суб'єктів один перед одним;
- 3) у цивільних (приватних) правовідносинах, на відміну від публічно-правових, відповідальність не просто покаранням. Обумовлено це автономією волі, покладеної в основу цивільно-правового регулювання. Отже, найважливішою рисою цивільно-правової відповідальності є автономія волі її суб'єктів;
- 4) компенсаційна спрямованість: спрямована на еквівалентну компенсацію потерпілому завданої шкоди, та її застосування, таким чином, має на меті відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення.

Беручи до уваги специфіку предмета регулювання цивільного права і ґрунтуючись на загальноправовому понятті юридичної відповідальності, можна визначити цивільно-правову відповідальність (загалом, у перспективно-ретроспективному розумінні) як необхідну цивільно-правову реакцію на вибір регульованого цивільним правом варіанта поведінки.

Отже, негативна (ретроспективна) цивільно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта цивільного права прийняти на себе необхідну правову реакцію на обраний і здійснений ним заборонений цивільним правом варіант поведінки, який спричинив шкідливі наслідки, у вигляді покладання на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права.

З вищенаведених визначень відповідальності видно, що відсутність негативної реакції на обраний варіант поведінки не виключає відповідальності, тому що відсутність негативної реакції – це теж реакція.

Дискусійним залишається питання сутності цивільно-правової відповідальності. У цивілістиці першим запропонував виділяти три сутності цивільно-правової відповідальності В. Примак. На його думку, «належить визначити, чим є відповідальність: 1) з погляду правопорядку; 2) з погляду кредитора; 3) з огляду на становище боржника.

Лише на підставі узагальнення отриманих результатів і зіставлення виявлених «сутностей», як уважає учений,

«можна буде виділити те загальноістотне, що становить справжню суть цивільної відповідальності» [9, с. 40].

Але мені більше імпонує позиція Б. Карнауа. Він наголошує на тому, що цивільно-правова відповідальність – це *перекладення негативних наслідків* із плечей того, хто їх зазнав, на плечі когось іншого (зазвичай того, чия поведінка стала причиною їх виникнення). Найбільш влучно, щоправда, стосовно деліктної відповідальності, висловилися Дж. Коулмен (J. Coleman) і Г. Мендлоу (G. Mendlow). «Деліктний позов, – стверджують вони, – дає змогу потерпілому від певної шкоди зробити його проблему проблемою когось іншого». Урахувавши, що з погляду економічної теорії будь-які «негативні наслідки» чи «проблеми» є насамперед втратами або ж витратами, зазначимо, що цивільно-правова відповідальність – це *спосіб перерозподілу витрат* [10]. У цьому полягає перший, найбільш прагматичний рівень її сутності і вихідний постулат теорії економічного аналізу права.

Вище – сутність другого рівня: відповідальність водночас є *мірою відплати для правопорушника*, що сприймається ним як покарання. У науковій літературі нерідко трапляються спроби заперечити існування такої ідеї в інституті цивільної відповідальності і твердити, що приватно-правова відповідальність – це суто компенсація, не відплата. Як зазначають автори колективної монографії, присвяченої цивільній відповідальності, остання є засобом спонукання, стимулювання боржника добровільно виконати свій обов'язок, а тому її відносять до належного виконання основного регулятивного обов'язку як засіб до мети [7, с. 5–6].

На найвищому, третьому, рівні своєї сутності цивільно-правова відповідальність постає як інституціоналізоване втілення базових загальноправових ідей: справедливості, доцільності, визначеності.

Отже, розглянувши зміст усіх трьох рівнів сутності цивільної відповідальності, варто коротко описати їх ієрархічну впорядкованість між собою. З погляду відповідальності як перерозподілу не має значення, звідки й куди перерозподіляти витрати, головне, щоби відбувалося перенесення як таке. Це означає, що на першому рівні сутності незвичайним є критерій, за яким відбувається перерозподіл. Тому перший рівень сутності потребує обмеження своєї дії ідеєю другого рівня, згідно з якою остаточним «адресатом» збитків, що виникли, має бути їх винуватець. Покладання негативних наслідків на того, із чийої вини вони виникли, є загальним правилом. Але іноді більш *доцільним* є застосування відповідальності незалежно від вини – у такому разі «до гри вступає» третій, найвищий рівень сутності, на якому відповідальність – це втілення стрижневих ідей права: справедливості, доцільності, визначеності. Лише упорядкована єдність названих трьох рівнів дає змогу узріти багатогранну сутність того, що ми звикли називати цивільною відповідальністю.

Ще однією проблемою є те, що науковці не можуть дійти єдності щодо виділення підстав чи умов цивільно-правової відповідальності. С. Загородній зазначає, що підстава – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище [11, с. 227–228]. Проте Н. Кузнецова вважає, що порушення права суб'єкта цивільних відносин спричиняє необхідність відновлення порушеного права, зокрема і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Отже, підставою для такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [12, с. 345].

Зокрема, Ю. Павлоченко, Н. Ібрагімова виділяють юридичну та фактичну підставу відповідальності. Юридичною підставою вони вважають відповідну норму закону або договору, а фактичною – правопорушення основного боржника, за яким він сам не може задовольнити вимоги кредитора [13, с. 69].

Вважаю, що підставу для цивільно-правової відповідальності доцільно визначати як вчинення діяння, яке містить склад цивільного правопорушення – сукупність таких елементів: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та шкідливими наслідками, вина.

Склад цивільного правопорушення є складним юридичним фактом, який породжує взаємовідносини між правопорушником і потерпілим і містить чотири елементи. Однак О. Іоффе зводить кількість елементів цивільного правопорушення до трьох, виносячи за його межі вину. Учений писав, що шкода – це загальна передумова відповідальності, тобто те, за що має відповідати правопорушник, але не те, що є підставою для відповідальності [14, с. 54]. Але ця позиція є спірною.

Для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності доцільно установити в його діянні склад, тобто наявність протиправного діяння, шкоди, причинного зв'язку між протиправним діянням та шкодою, а також вини. Щоби констатувати підставу для притягнення до цивільної відповідальності, необхідна наявність усіх елементів складу цивільного правопорушення. Тобто будь-які винятки не допускаються.

Першою об'єктивною підставою для настання цивільно-правової відповідальності є протиправне діяння, що розуміється як дія чи бездіяльність. Діяння передбачає вольове ставлення суб'єкта до нього та його наслідків. Воно також має мету, на яку і спрямовується. Окрім цього, діяння має бути усвідомленим. Отже, підставою для юридичної відповідальності може бути лише винне діяння правопорушника. А бездіяльність визнається протиправною лише в тому разі, коли вона допущена особою, яка повинна була і могла діяти.

Елементом цивільного правопорушення може бути лише протиправне діяння, тобто таке діяння, яке суперечить нормам права. Протиправність визначається тим, що діяння порушує право в об'єктивному значенні, а отже, і суб'єктивне право.

Для притягнення до цивільно-правової відповідальності необхідна наявність шкоди як наслідку протиправного поведінки. Шкоду розуміють як негативні зміни, які призводять до зменшення благ, які охороняються цивільним правом. У цивільному праві шкода є негативним наслідком протиправного діяння, який спричинений порушенням майнових і особистих немайнових прав потерпілого. Варто виділяти майнову та моральну шкоду. Грошовим вираженням майнової шкоди є збитки, які можуть виражатися в таких формах: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України) [15].

Третім елементом складу цивільного правопорушення є причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою, яка ним завдана. Відсутність причинного зв'язку означає, що шкода виникла не внаслідок протиправного діяння суб'єкта, а є наслідком інших причин. Саме тому відповідальність того, хто завдав шкоди, виключається. У літературі виділяються вимоги, яким має відповідати причинний зв'язок як елемент цивільного правопорушення. Зокрема, до них відносять такі: 1) причинний зв'язок повинен мати таку часову послідовність, коли протиправна поведінка передуює завданій шкоді (спочатку вчинюється діяння, а потім настають негативні наслідки); 2) причина має породжувати наслідок, тобто причинний зв'язок має бути прямим, а не навпаки; 3) причина та наслідок мають бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права й обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення [11, с. 229].

Вина є четвертим елементом складу цивільного правопорушення. Відповідно до ст. 614 ЦК України, вина є підставою для відповідальності за порушення зобов'язання – особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. У ЦК України відсутнє поняття «вина», лише вказується на дві її форми, а саме умисел і необережність. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 1 ст. 614 ЦК України). Отже, варто зробити висновок, що вина буде встановлюватися в тому разі, якщо особа не вжила достатніх заходів щодо належного виконання зобов'язання.

О. Церковна визначає, що умисел є психічним ставленням особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне ставлення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права [16, с. 64]. Однак це визначення не відображає правову природу умислу, оскільки в ньому відсутня така ознака, як усвідомленість протиправності діяння.

Необережність є найбільш поширеною формою вини в цивільному праві. Для необережності характерно те, що в поведінці правопорушника відсутній намір на усвідомлене вчинення правопорушення. У цивільному праві розмежується лише проста та груба необережність. Критерієм їх розмежування є ступінь завбачливості. Проста необережність характеризується тим, що особа не проявляє достатньої завбачливості, яка необхідна за характером і умовами правопорушення. Груба необережність – відсутність у поведінці правопорушника мінімального ступеня

завбачливості, який характерний для будь-якого учасника майнового обороту, чи відсутність взагалі будь-якої передбачуваності й обережності.

Особливістю цивільного права є те, що в окремих випадках вина є факультативною підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності. Так, наприклад, закон дозволяє притягнення до цивільно-правової відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки за завдану шкоду і без наявності вини [11, с. 229].

Отже, у дослідженні з'ясовано природу, сутність, особливості цивільно-правової відповідальності. Доведено, що не можна ототожнювати категорії суб'єктивного цивільного обов'язку та цивільно-правової відповідальності. Це різні за своїм правовим значенням категорії. Категорія цивільно-правової відповідальності в договірному зобов'язанні спочатку виконує стимулюючу, попереджувальну функцію, яка стимулює, попереджає сторони належним чином виконувати взяті на себе обов'язки, в іншому разі вона вказує сторонам на можливі несприятливі майнові наслідки. З урахуванням того, що цивільне право регулює ринкові відносини, еквівалентно оплатні, що будуються на рівності учасників, а цивільно-правова відповідальність передусім вирішує завдання не покарати правопорушника, а відшкодувати майнові втрати потерпілої сторони, можна дійти висновку, що характеристика цивільного правопорушення охоплює такі умови, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності і формують склад цивільного правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агарков М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва, 1940. 44 с.
2. Братусь С. Юридическая ответственность и законность. Москва, 1976. 103 с.
3. Самощенко И., Фарушкин М. Ответственность по советскому законодательству. Москва, 1971. 44 с.
4. Иоффе О., Шаргородский М. Вопросы теории права. Москва, 1961. 314 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва : Гослитиздат, 1935. Воспр. со 2 изд. 1880–1882 гг. фото-механ. способом и отпеч. на машине офсет. Т. 2 : И – О. 742 с.
6. Oxford Advanced learned dictionary of current English. Oxford, 1987. P. 722.
7. Юридична відповідальність (цивільні аспекти) : підручник / за ред. Н. Титової. Львів : Вища школа, 1975. 5–6 с.
8. Тархов В. Гражданские права и ответственность : монография / науч. ред. З. Цыбуленко. Уфа : Изд-во Уфим. высш. шк. МВД РФ, 1996. 62 с.
9. Примак В. Суть і «сутності» цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2003. № 3. С. 40.
10. Coleman J., Mendlow G. Theories of Tort Law. *Stanford encyclopedia of philosophy*. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/tort-theories>.
11. Загородній С. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 226–230.
12. Кузнецова Н. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивільно-правовій доктрині України. *Правова доктрина України* : у 5 т. Харків : Право. 2013. Т. 3 : Доктрина приватного права / Н. Кузнецова та ін. ; за заг. ред. Н. Кузнецової. С. 330–348.
13. Павлюченко Ю., Ібрагімова Н. Субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративних підприємств. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2. С. 66–75.
14. Иоффе О. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленинград : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1955. 308 с.
15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435–IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
16. Церковна О. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4 (36). С. 63–68.